АҢДАТПА
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынылатын диссертация
«8D04203 – Құқықтану» білім беру бағдарламасы бойынша
ДЖАПАРҚҰЛОВ ДАНИЯР ЕРҒАЛИЕВИЧ
«Қоршаған ортаны қорғау саласында цифрландыруды құқықтық реттеу» тақырыбы бойынша

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы

Диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасындағы қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық аспектілерін қазіргі заманғы қоғамның цифрлық трансформация кезеңінде зерттеуге арналған. Зерттеуде экологиялық басқару жүйесінде цифрлық технологияларды қолданудың теориялық және қолданбалы аспектілері қарастырылып, олардың экологиялық заңнаманың дамуы мен жетілдіруге әсері жан-жақты талданды.

Диссертацияда қазіргі қоғамдағы цифрландыру процестері кешенді түрде зерттеліп, «цифрландыру», «цифралық трансформация», «цифрлық қоғам», «цифрлық технологиялар» ұғымдарының мәні ашылды. Қазақстан Республикасының цифрлық заңнамасын қалыптастыру мәселелеріне, сондай-ақ қазіргі құқық жүйесінде цифрлық құқықтың орнын және рөлін анықтауға ерекше мән берілді. Автор цифрлық құқықтың өзіндік құрылымын ұсынған және оның экологиялық құқықпен өзара әрекеті мен байланыстығы қарастырылған.

Жұмыста Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік экологиялық басқару механизмі талданып, оның ұйымдастырушылық, функционалдық және құқықтық ерекшеліктері жүйелі түрде көрсетілген. Қоршаған ортаны қорғау саласында цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект жүйелерін қолданудың құқықтық негіздері зерттеліп, сондай-ақ олардың мемлекеттік экологиялық басқару органдары қызметінің тиімділігін арттырудағы маңызына ерекше назар аударылған.

Диссертациялық зерттеуде қоршаған ортаны қорғау саласындағы цифрлық технологиялардың қолданылуын құқықтық реттеуге қатысты шетелдік тәжірибе, оның ішінде Еуропалық Одақ мемлекеттері, Америка Құрама Штаттары және Азияның бірнеше елдерінің практикалары жан-жақты қарастырылды. Өткізілген салыстырмалы құқықтық талдау негізінде Қазақстан Республикасының экологиялық және цифрлық заңнамасын жетілдіруге бағытталған нақты ұсыныстар мен ұсынымдар ұсынылды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Диссертациялық зерттеудің өзектілігі цифрлық технологиялардың жылдам дамуы мен олардың қоғамдық өмірдің барлық саласына кеңінен енуімен анықталады. Қазіргі жағдайда экономикалық, саяси және құқықтық процестер көбіне цифрлық шешімдердің қолданылуына байланысты, олар мемлекеттік институттардың қызметі мен басқару механизмдерін айтарлықтай өзгертіп отыр.

Қазақстан Республикасында цифрландыру мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі ретінде қарастырылып отыр. Қазақстан Республикасының Президенті бастамасымен цифрлық трансформацияны жүзеге асыруға, ұлттық экономиканы модернизациялауға, мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға және әлеуметтік саланы дамытуға бағытталған бірқатар стратегиялық бағдарламалар іске асырылып жатыр.

Ұлттық цифрлық заңнаманың қалыптасуындағы маңызды кезең – 2026 жылғы 9 қаңтарда қабылданған Қазақстан Республикасы Цифрлық кодексі болды, ол цифрлық технологияларды қолдану саласындағы құқықтық реттеуді жүйелендірді. Аталған нормативтік актінің қабылдануы қоғамдық қатынастарды реттеудің жаңа құқықтық бағытының қалыптасқанын және оның түрлі салаларда, оның ішінде экологиялық құқық саласында әсер ететінін көрсетеді.

Қазақстан Республикасындағы қазіргі заманғы экологиялық қызметте цифрлық технологиялар, түрлі ақпараттық жүйелер, бағдарламалық платформалар және жасанды интеллект негізіндегі шешімдер кеңінен қолданылады. Осы құралдар экологиялық мониторинг жүргізу, табиғатты пайдалану бақылауын жүзеге асыру, экологиялық ақпаратты өңдеу және басқару, сондай-ақ мемлекеттік органдар, табиғатты пайдаланушылар мен халықтың өзара әрекеттесуінде қолданылады.

Цифрлық құралдар Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің ақпараттық ресурстарын қоса алғанда, «Цифрлық үкімет» жүйесі аясындағы электронды мемлекеттік басқару жүйесіне біріктірілген. Оларды қолдану экологиялық басқарудың тиімділігін арттырып, азаматтардың экологиялық ақпаратқа қол жеткізуін кеңейтеді.

Сонымен бірге, табиғатты қорғау саласындағы цифрлық технологиялардың дамуы құқықтық және ұйымдастырушылық бірқатар қиындықтармен бірге жүреді. Қазіргі қолданыстағы экологиялық заңнама цифрлық технологияларды экологиялық қызметте қолданудың тәртібі мен шарттарын толық қамтымайды. Мұндай олқылықтар бірнеше табиғи ресурстарға қатысты салааралық заңнамаларда да кездеседі.

Сонымен бірге, цифрлық заңнама нормалары әзірге электрондық техника, ақпараттық-коммуникациялық жүйелер және жасанды интеллект технологияларының қоршаған ортаға әсерін, яғни экологиялық аспектілерін жеткілікті түрде ескеріп отырған жоқ.

Цифрлық құқық пен экологиялық құқықтың қатынасын анықтау, экологиялық қызмет саласындағы цифрлық технологиялардың құқықтық мәртебесін белгілеу және цифрлық экология саласындағы мемлекеттік органдардың құзыретін айқындау мәселелері ғылыми-теориялық тұрғыдан өзектілігін сақтап келеді.

Аталған жағдайлар цифрландыру дәуірінде қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық мәселелерін кешенді ғылыми зерттеуді жүргізу қажеттігін талап етеді. Бұл тақырыптың маңызы құқықтану ғылымын дамытып, экологиялық заңнаманы жетілдіреді және мемлекеттік экологиялық басқарудың нәтижелілігін арттыруға ықпал етеді.

Диссертация зерттеуінің мақсаты мен міндеттері.

Диссертацияның мақсаты – қолданылып жатқан экологиялық және цифрлық заңнамаларды жан-жақты зерттеу, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау саласындағы цифрлық технологияларды пайдалану тәжірибесін талдау арқылы экологиялық басқарудың мемлекеттік құқықтық механизмін жетілдіру мәселелеріне ғылыми негізделген теориялық тұжырымдар мен практикалық ұсыныстар әзірлеу.

Қойылған мақсатты орындау үшін диссертацияда келесіміндеттер қойылып, шешіледі:

– қоғамдық қатынастарды цифрландыру процестерінің теориялық негіздері мен құқықтық табиғатын талдау;

– цифрлық құқық ұғымының мәнін ашу және оның Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі орнын анықтау;

– экологиялық және цифрлық құқық нормаларының өзара әрекеттестігі мен байланысының ерекшеліктерін белгілеу;

– мемлекеттік экологиялық басқарудың қолданыстағы механизмін зерттеп, оның қызметіндегі мәселелерді анықтау;

– экологиялық басқару жүйесінде цифрлық технологияларды қолданудың құқықтық негіздерін қарастыру;

– азаматтардың сандық және экологиялық құқықтарын қамтамасыз ету мәселелерін зерттеу;

– қоршаған ортаны қорғау саласындағы сандық технологияларды қолдануды реттеу бойынша шетелдік құқықтық тәжірибені талдау;

– Қазақстан Республикасының экологиялық және сандық заңнамаларын одан әрі жетілдіру жөнінде ұсыныстар мен кеңес беру.

Зерттеу нысаны мен пәні.

Диссертациялық зерттеу нысаны – сандық технологияларды қолдану жағдайында қалыптасып, дамитын қоршаған ортаны қорғау саласындағы әлеуметтік қатынастар.

Зерттеу нысаны – мемлекеттік органдардың қызметін реттейтін экологиялық және цифрлық заңнама нормалары мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік басқарудың құқықтық механизмдері.

Зерттеудің әдістемелік негізі.

Диссертациялық зерттеудің әдістемелік негізі – ғылыми танымдағы жалпығылыми және арнайы құқықтық әдістердің жиынтығы. Жұмыс барысында формальды-құқықтық, тарихи-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық әдістер және құқықтық зерттеулерде қолданылатын басқа да ғылыми тәсілдер пайдаланылды. Олардың қолданылуы экологиялық басқару жүйесін цифрландыру мәселелерін құқықтық тұрғыдан кешенді түрде талдауға, құқықтық реттеудегі ағымдағы проблемаларды анықтауға және қолданыстағы заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттарын белгілеуге мүмкіндік берді.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы цифрлық технологиялар дамуына байланысты қоршаған ортаны қорғауға қатысты құқықтық мәселелерді кешенді талдаудан тұрады. Жұмыста Қазақстан

Республикасының қазіргі заманғы құқық жүйесінде цифрлық құқықты қалыптастыруға арналған теориялық тәсілдер негізделіп, оның экологиялық құқықпен өзара әрекеттесу ерекшеліктері ашылып, сонымен қатар цифрлық технологияларды пайдалану арқылы мемлекеттік экологиялық басқару механизмін жетілдіру бағыттары ұсынылды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы сандық құқыққа қатысты ғылыми түсініктерді дамытуда, оның мазмұнын нақтылауда және оның экологиялық құқықпен өзара байланысының ерекшеліктерін анықтауда көрінеді.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы Қазақстан Республикасының экологиялық және сандық заңнамаларын жетілдіруге, сондай-ақ мемлекеттік экологиялық басқарудың тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар мен ұсынымдарды әзірлеуде жатыр.

Қазақстан Республикасында цифрландыру жағдайында қоршаған ортаны қорғау саласының теориялық және құқық қолдану аспектілерін зерттеу келесі ғылыми тұжырымдар мен **қорытындыларды және нәтижелерді**құрастыруға және қорғауға мүмкіндік берді:

1. Қазақстан Республикасында қазіргі кезеңде әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси салалардағы сандық технологияларды қолдануды реттеуге бағытталған мемлекеттік бағдарламалар, стратегиялық тұжырымдамалар мен нормативтік құқықтық актілердің маңызды кешені жүзеге асырылды. Сандықтауды заңдық базаға енгізу бірнеше кезеңнен тұрды және қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Сандық кодексін қабылдау арқылы жүйеленіп, кодталды. Бұл ұлттық құқық жүйесінде цифрлық заңнама деп аталатын жаңа заңнама саласының қалыптасқанын көрсетеді.

Цифрлық заңнама дегеніміз – қоғамдағы қатынастарды реттейтін және арнайы техникалық құрылғылар мен цифрлық технологияларға негізделген коммуникациялық желілерді пайдаланып ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу, іздеу, беру және ұсыну бойынша нормативтік құқықтық актілер жиынтығы.

2. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының құқық жүйесінде салыстырмалы түрде тұрақты әрі біркелкі қоғамдық қатынастар тобы қалыптасқан, ол өз алдына құқықтық реттеудің ерекше саласы — цифрлық құқықтық қатынастар. Осы қатынастардың құқықтық реттелуінде ерекше сипаттар бар, соның ішінде өзіне тән ықпал ету әдісі, нақты құқықтық дереккөздер ауқымы және иерархиялық құрылымдағы нормативтік актілер жүйесі қамтылады. Аталған белгілер цифрлық құқықтың дербес құқықтық институт ретінде қалыптасқанының дәлелі болып табылады.

Объектісі сандық формада берілген ақпарат болғандықтан, цифрлық құқықты ақпараттық құқықтың кешенді саласының құрамына кіретін құқықтық институт ретінде анықтауға болады. Цифрлық формада беріліп, ақпараттық-коммуникациялық жүйелер мен желілер арқылы таралатын ақпаратты жинау, өңдеу, жинақтау, сақтау, іздеу, тарату және қолдану процесінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқық нормаларының жиынтығы.

3. Қазіргі экологиялық тәжірибені талдау қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешуде цифрлық технологиялардың кеңінен қолданылатынын

көрсетеді. Бұл цифрлық құқық нормаларын экологиялық заңнамаға біріктіруге негіз болады, тиісті құқық қатынастарын тиімді реттеу мақсатында. Сонымен қатар, цифрлық технологиялардың қоршаған ортаға кері әсерлері байқалады, мысалы, электрондық қалдықтардың көбеюі, электр энергиясын көп мөлшерде және қайталама пайдалану, сондай-ақ жылыту эффектісінің күшеюіне байланысты климаттың өзгеруі.

Аталған жағдайлар экологиялық нормаларды цифрлық заңнамаға енгізудің және цифрлық құқық қатынастарын реттеу кезінде экологиялық құқық нормаларын қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Экологиялық құқық пен цифрлық құқық өзара тәуелділік пен бір-бірін реттеу механизмдері арқылы байланысты болады.

4. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік құқықтық реттеу жүйесі құрылымдық және нормативтік кемшіліктер элементтерінің болуымен сипатталады. Цифрлық технологияларды енгізу экологиялық басқару органдарының функционалдық тиімділігін айтарлықтай арттыра алады. Жүйені жаңғырту келесі бағыттарда ұсынылады:

- экология саласындағы жалпы құзыреттегі атқарушы билік органдарының өкілеттіктерін заңнамалық реттеуді жетілдіру және олардың экологиялық заңнама талаптарына сәйкес келуін қамтамасыз ету;

- қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды рационалды пайдалану жөніндегі әртүрлі министрліктердің қызметін ұйымдастырып, оларды біртұтас мемлекеттік орган аясында біріктіру;

- қоршаған ортаны қорғау функцияларын — экологиялық мониторинг жүргізу, экологиялық кадастрды жүргізу, экологиялық сараптама өткізу, табиғи ресурстарды пайдалану құқықтарын реттеу және қоршаған ортаның ластануын бақылау — цифрлық ортаға ауыстыру;

- мемлекеттік экологиялық басқарудың цифрландыру процестерін реттейтін нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеу және қабылдау.

5. Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны қорғау жүйесін цифрландырудың алғашқы қадамы ретінде Экология және табиғи ресурстар министрлігінде «Біртұтас Цифрлық Экологиялық Платформа» атты цифрлық платформаны жасау мен енгізу қолға алынуы тиіс. Министрліктің мониторинг, сараптама және бақылаудың жеке процестерін реттейтін бар цифрлық жүйелерінен айырмашылығы, бұл платформа біртұтас сандық шешім жасауды мақсат етеді. Платформа экологиялық мәліметтердің үлкен көлемін жинап, өңдеп, жүйелеп, қорытындылап және сақтауды қамтамасыз етеді, бұл экологиялық басқарудағы басқару функцияларын жүзеге асыруға негіз болады.

6. Мемлекеттік басқаруды цифрландыру процесі қоршаған ортаны қорғау саласындағы қоғамдық экологиялық ұйымдардың жұмыс формалары мен әдістерін түбегейлі өзгертіп, азаматтардың экологиялық белсенділігін арттырады және цифрлық экологиялық құқықтарды іске асыру мен қорғауға жаңа техникалық мүмкіндіктер береді. Азаматтардың белсенді қатысуы «Азаматтардың экологиялық құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін бірыңғай ақпараттық жүйе» цифрлық платформасын құру және жұмыс істету

арқылы экологиялық ақпаратқа қолжетімділікті кеңейту арқылы қамтамасыз етіледі.

7. Цифрландыру жағдайында қоршаған ортаны қорғау бойынша халықаралық тәжірибенің салыстырмалы талдауы, бірнеше дамыған елдердің мысалында жүргізіліп, құқықтық реттеудегі тәсілдер арасында елеулі айырмашылықтарды көрсетті. Экологиялық және цифрлық заңнаманың даму деңгейі, оның құқықтық формалары мен мазмұны, сондай-ақ әртүрлі құқықтық жүйелердегі институционалдық қолдау әртүрлі түрде жүзеге асады.

АҚШ, бірнеше азиялық елдер және, әсіресе, Еуропалық Одақ мемлекеттерінің оң тәжірибесіне ерекше назар аудару маңызды. Бұл тәжірибе мемлекеттік экологиялық органдардың қызметін түрлендіру арқылы мүмкін болды. Оған олардың функциялары мен экологиялық басқарудың негізгі институттарын жасанды интеллект технологияларын пайдаланып, сандық ортаға ауыстыру кіреді.

Еуропадағы сәтті тәжірибеге мысал ретінде экологиялық және сандық реттеу аспектілерін біріктіретін кешенді нормативтік актілердің қабылдануын айтуға болады.

Зерттеу нәтижелерін тексеру.

Жүргізілген зерттеудің нәтижелері талапкердің жарияланымдары арқылы тексерілді. Сонымен қатар олар экология мен сандықтауға арналған халықаралық және республикалық конференциялар мен семинарларда ғылыми баяндамалар және баяндаулар түрінде ұсынылды. Олардың қатарына төмендегілер жатады: Қазақстан Республикасының «Жасанды интеллект туралы» заңы жобасына арналған алғашқы академиялық тыңдаулар (Алматы, 2025 ж.) және «Сандық трансформация жағдайында экологиялық заңнаманың қазіргі заманғы шақырылымдары мен даму перспективалары» (Алматы, 2025 ж.). Ғылыми нәтижелер Эстонияның Таллинн технологиялық университетіндегі тағылымдама кезінде өткізілген ғылыми семинарда да ұсынылды (Таллинн, 2025 ж.).

Диссертациялық жұмыс BR 21882302 нөмірлі мегагрант бағдарламасы «Цифрлық трансформация жағдайындағы Қазақстан қоғамы: перспективалар мен тәуекелдер» ғылыми топ құрамында болды. Дайындалған ұсынымдар «2025–2030 жылдарға арналған қазіргі Қазақстандағы тиімділікті арттыру және цифрлық сенімді орта қалыптастыру тұжырымдамасын» әзірлеуде қолданылды.

Диссертациялық жұмыс ҚР Парламенті Мәжілісінің жұмыс тобы отырысына қатысып, Қазақстан Республикасының Цифрлық кодекс жобасын талқылау мен дайындау барысында құнды ұсыныстар алды, олар оның жарияланымдарында және ғылыми баяндамаларында ескерілді.

Диссертация материалдарының баспасөзде жариялану толықтығы. Диссертантың ғылыми қорытындылары автордың 5 жарияланымынан тұрады, оның ішінде: Scopus дерекқорында индекстелетін халықаралық журналда 1 мақала, БҒС сапасын бақылау комитеті ұсынған ғылыми журналдарда 3 мақала, сондай-ақ «Цифрлық қоғам және құқық» (Алматы, 2024 ж.) атты коллективтік монографиядағы бір бөлім.